

Kúnhalmok és telephelyek a karczagi határban.

Az alföldi kúnhalmok eredetéről a geográfusok és archeológusok már régóta vitatkoznak. A kúnhalmok természeti alakulását először dr. Szabó József hirdette. Szerinte ezeket a víz építette. A régészek az ásatásokból szerzett újabb tapasztalatok után azonban nemsokára megint ostromolni kezdték a természeti alakulás elméletét és ma már annyira hitelét veszítette a Szabó-féle elmélet, hogy alig van híve. Az eddigi kutatások többnyire a halmok tartalma és anyaga kifürkészésére irányultak.

A karczagi kúnhalmokkal először Cholnoky foglalkozik behatóbban. *) Ő földrajzi szempontból — mint a régi tiszamedrek irányjelölőit — vizsgálta ezeket a halmokat.

Az Üllő-laposban kétségtelenül felismerte a Tisza egyik morotváját, a Karczag és Kisújszállás közt levő laposokban és fenekekben, valamint a Karczag és Nádudvar közötti tóságban pedig csak sejti a Tisza leg-távolibb kanyarulatát. Sejtelmét a halmok íves elhelyezkedésére alapítja.

A Tisza csakugyan járt itt, még pedig nem is a történelemelőtti időkben, hanem most élő emberek emlékezele szerint is. Ez a két nagy hajlás Karczag és Kisújszállás, továbbá Karczag és Nádudvar közt a Tisza árvizének rendes útja volt. A keleti hajlásban a medréből rendszeren Tiszadobnál kilépő Tisza hőmpölygött a Hortobágyon át a Sárrétre, az Aranyos halomnál most is megvan egy ér, melyet Kis-Tiszának hívnak, mert csak a Tisza áradásakor telt meg. A nyugati hajlás árvize Mirhónál fakadt ki a Tiszából s a Gyöles taván, Kakaton, Czinaderékon át ömlött a Nagy-Sárrétre. A Nagy-Sárrét azonban nemcsak a Tiszából, hanem a Berettyóból, a Sebes-, sőt a Hármaskörösből is táplálkozott, úgy hogy bizonyos időszakokban a Nagy-Sárrét árvize a szóban forgó hajlásokon a Tisza felé hőmpölygött. A Kakat folyón levő vizimalom pl. Kúnhegyesnél mindkét irányból jövő viz hajtására volt berendezve.

* A Tiszameder helyváltoztatásai. Földr. Közl. XXXV., 438. l.

A Nagy-Sárrét területe tehát tulajdonképpen nem végződött Békés és Bihar megye határán, ahogy a mai térképek feltüntetik, hanem messze felnyúlt az említett két hajláson a Tisza felé. Karczag város déli szélétől Fűzesgyarmatig a régi térképek még utat sem jelölnek, csak hajócsapást. A nép is úgy emlékszik, hogy csak hajóval lehetett közlekedni. Ugyanezt írja a Peñz-féle 1699. évi részletes helyszíni leírás e környékről. A Karczag—Kisújszállás közti átkelésről pedig még a 80 év előtti leírások is legendákat beszélnek.

Ha most berajzoljuk a 75.000 méretű katonai térképbe az ármentes területek határvonalát, akkor azt látjuk, hogy a Kúnhalmok mindenütt a szárazföld szélén vagy az ármentes szigeteken fekszenek. Kisebbszerű halmok, az u. n. laponyagok azonban találhatóak az árterületen is.

Tudjuk, hogy az Alföld hajdan nem volt községekkel ilyen gyéren betelepítve, mint most. Karczag határában az oklevelek tanúsága szerint egész sereg község volt. Ha most ezeket térképünkre berajzoljuk, úgy látjuk, hogy éppúgy a szárazulat szélén helyezkedtek el, mint a kúnhalmok s ezek az apró falvaeskák olyan sűrűn feküdtek itt is, mint pl. az alsó szamosmenti falvak, melyeket a törökvilág nem bolygatott meg. Az elpusztult falvak lakossága éppúgy élt, mint a kúnhalmokat építő őslakosság, vagyis a rétség volt az éltető eleme. A rét télen-nyáron jó legelő volt, vize pedig itatásra szolgált. Az ember halászott, pákászkodott a rétségekben.

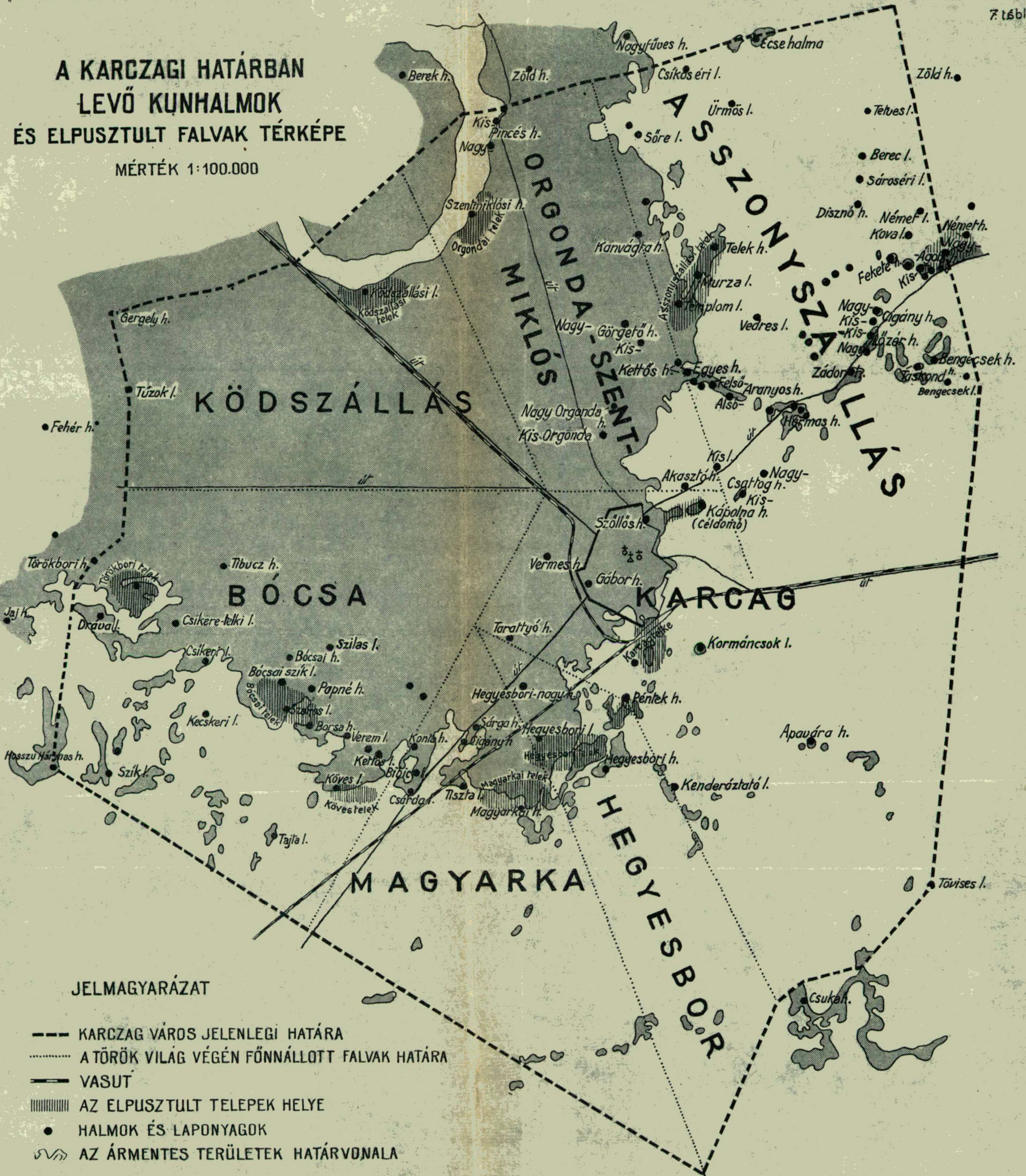
Az ármentes terület szinte lakatlan volt, a térképünk északi részén feltüntetett Kódszállás és Orgondaszentmiklós falvak megint víz mellett, az Úllóparton feküdtek, mely víz, amint láttuk, a Tisza egyik kanyarulata volt s egy 1349. évbéli oklevél még mint halastavat jelöli.

A kúnhalmokat, ezen ősi sírhalmokat, az ősember tehát mindig vízparti telepe mellett, de lehetőleg a legszárazabb helyen dombolta. Az a törekvés, hogy a halott vízbe ne kerüljön, újabb időben is irányadó a népnél temetőhelye kiválasztásakor.

Településföldrajzi vizsgálatoknál tehát sohasem induljunk ki pusztán a katonai térkép nyújtotta adatokból, mert az az állapot, amit ezek feltüntetnek, homlokegyenest ellenkezelhet azzal az állapottal, melyben egyes telepek létrejöttek. Az Alföldön főleg a vízrajzi viszonyok tanulmányozása adja kezünkbe egyes emberi telepek keletkezésének és fejlődésének nyitját. E tekintben azonban katonai térképeink nagyon fogyatékosak. Ugy hogy pl. a legszembeötlőbb térszíni formák, a kúnhalmok is nagyon hiányosan vannak feltüntetve, a nevek helyesírásáról nem is be-

A KARCZAGI HATÁRBAN LEVŐ KUNHALMOK ÉS ELPUZTULT FALVAK TÉRKÉPE

MÉRTÉK 1:100.000

JELMAGYARÁZAT

- KARCZAG VÁROS JELENLEGI HATÁRA
- A TÖRÖK VILÁG VÉGÉN FÜNNÁLLOTT FALVAK HATÁRA
- VASUT
- ||||| AZ ELPUZTULT TELEPEK HELYE
- HALMOK ÉS LAPONYAGOK
- ~ AZ ÁRMENTES TERÜLETEK HATÁRVONALA

szélve; e tekintben a karczagi határ átvizsgálása igen tanulságos.

Térképünk célja az volt, hogy a karczagi határban levő összes kúnhalmokat lehetőleg pontosan feltüntesse, és az árvízvonal berajzolásával a halmok elhelyeződésére némi világosságot derítsen. Hogy az összes halmokat lehetőleg feltüntethessem, átvizsgáltam Karczag városnak az 1784—1861. éveket felölelő összes régi térképeit, ezenkívül bejártam a helyszin nagyobb részét, öreg emberek, főleg pásztorok segítségével a halmokat azonosítottam.

Az alföldi népnek a térszíni formákra csodálatosan gazdag szótára van. A mi szemeinkkel alig észrevehető emelkedéseknek vagy hajlásoknak külön-külön műszavuk van és az ezekkel jelzett helyeket könnyű szerrel feltalálják. Az utóbbi 30—40 év alatt ugyan az eke mindent nivelláló munkája nagy pusztítást vitt véghez a helyneveken is, ma már a dűloutak és a tanyák lettek fixpontok bizonyos helyek meghatározásánál. Szerencsére az öreg emberek, akik a régi állapotokat ismerték, még élnek és tőlük a szükséges felvilágosításokat megszerezhettük.

A nép a magaslatokat, ha azok hosszant nyúlnak — hát, girinc, oldal, part névvel különbözteti meg. Ha többé-kevésbé kerek, akkor domb, halom, laponyag, porong, telek a nevük. Dombnak az olyan emelkedést nevezik, amit valamely célra az újabb időben hánytak, amelynek formája nem szabályos. Mikor a Kápolna-halmot katonai lövölde céljaira átalakították, «Céldomb» nevet nyert. Egyébként a domb elnevezés ritkán használatos.

Halomnak nevezik azokat a magaslatokat, melyeket az irodalom kúnhalom néven ismer. Ezek többnyire ármentes helyen nem nagy területen fekvő, viszonylag elég magas (5—10 m), messziről lapos, kúp- vagy félgömb alakúnak látszó emelkedések. Csaknem minden esetben régi sírhalmok. Együttal a régi időben határhalmokul is elfogadták az egyes községek.

Laponyagnak nevezik azokat a magaslatokat, melyek a halomnál terepélyesebbek, de alacsonyabbak (2—6 m). Ezek jobbadán árvizes területeken található, inkább a víz építette, de az ember temetkezés céljaira néha ezeket is felhasználta. A víz vagy az ember által elhordott halmokból is laponyagok lesznek.

A porong a laponyagnál terepélyesebb, de még alacsonyabb, 1—3 m-nyi emelkedés, ez már sohasem emberi alkotás; mindig árvízjárta területeken található. Nem azonos az Erdélyben ismeretes porondal. A porong talaja agyagos vagy vályogos föld; a régi árvizes időkben a tőzeges, lápos szigetekkel szemben a kemény sziget

képviselték s a Nagy-Sárréten tényleg kemény szigetnek vagy ormány-nak is nevezik. Szélei a környező vizek sodorta hullámaitól padkásak voltak, de ma már az eke a padkákat elsimította.

A telek elnevezés egykori emberi lakóhelyet jelöl, mely természet szerint árvizmentes helyen, vagy részben árvizes helyen, de mindenestre víz közelében van. A telek, löbnyire elpusztult falvak, szállások, ritkábban csárdák, ujabban tanyák helyei. Mivel ezeken a helyeken nagyobb tömegben élt az ember és az állat, a talaj trágyázottabb, kövérebb és a nép az u. n. «telkes földeket» jobban szereti.

A nép a kúnhalom elnevezést nem ismeri, egyszerűen csak «halom»-nak nevezi. Valószínű, hogy egyebütt azért hívják kúnhalomnak, mert a Nagykúnságon látható legsűrűbben. Lehet, hogy az irodalomból került a szó a köztudatba. A nép tudja, hogy ezek sirhalmok; a szomszédos Kúnhegyesen két halom is van, melyet Purgány (Kis- és Nagy)-nak neveznek. (V. ö. Kurgán, Korhány.) A halmokat természeti tulajdonságaikról (Ürmös-, Fekete-, Disznó-, Sárga-, Kánvágta-, Vermes- stb.) vagy földrajzi fekvésről (Hármas-, Magyarikai-, Bócsai-, Hegyesbóri stb. halmok) nevezi el. Gyakran egykori tulajdonosának nevét viseli a halom (pl. Dráva, Tajta, Gábor, Orgonda stb.). Bizonyos halmoknál ez az elnevezésben is következetesen visszatükröződik (Gergely halma, Ecse halma, Péntekhalma). Vagy más környező térszíni formák neveit veszi át a halom (pl. Tiszta. l. «Két-Tiszta-köze» mellett).

A porongot legalább Karczagon majdnem mindig valamely pásztor nevére nevezik, aki hajdan jószágaival ott tanyázott.

A karczagi határban a kúnhalmok száma meghaladja a százat, e tekintetben alig van az országban hely, melyen sűrűbben feltűnnének ezek az ősi sirhalmok. Az ősi vízmenti élet egészen a mult század végéig tartott, amikor az árvizszabályozó társulatok megkezdték a munkájukat és megvetették egy új kulturának az alapját, mely a földet és az embert egyformán átalakította. A kúnhalmok közül sok áldozatul esett az újabb időkben. Az útba esőket elhordották, másutt pedig ereket, hajlásokat töltöttek be a földjével. A megbolygatott halmok anyaga — mint kitűnt — a környező talajnak megfelelő fekete agyag. Amelyiket már előbb ki nem raboltak, mindegyik tartalmazott bronzkori régiségeket, melyből egyes darabok a karczagi Nagy-Kún-Múzeumba is bekerültek.

Győrffy István.